

The Cultural Role of Ottoman Bayt al-Maqdis in the Developments of West Asia; The Impact of Interfaith Relations on the Formation of the City's Political Identity

Kobra Jamshidi¹

Talaatn Deh Pahlawan²

Masoumali Panjeh³

Abstract

This study analyzes how inter-religious relations influenced the formation and transformation of the political identity of Bayt al-Maqdis throughout the four centuries of Ottoman rule (1516-1917). Context and Objective: As a city of strategic and religious significance, Bayt al-Maqdis transitioned from a stable imperial center to a focal point of international conflict during the Ottoman period. The primary objective of this paper is to explain this transition by examining the pivotal role of the relationships among the Muslim, Christian, and Jewish communities. Methodology: Employing a historical-analytical approach with a focus on primary sources, particularly the records of the Sharia Court of al-Quds (sijillāt al-mahkama al-shar'iyya), this research investigates the legal, social, and political mechanisms governing these interactions. Findings: The findings indicate that the city's political identity evolved through two distinct phases. During the classical period (16th-18th centuries), the millet system and the judicial authority of the Sharia Court provided a framework for a "managed coexistence," which consolidated Ottoman politico-cultural hegemony. However, in the late period (19th century), influenced by factors such as the Tanzimat reforms, the political intervention of European powers under the pretext of protecting minorities, and the competition among modern educational institutions (missionary and state-sponsored), inter-religious relations became intensely politicized. Conclusion: This study argues that the political identity of Bayt al-Maqdis was not static but was a dynamic construct shaped by the dialectic between the empire's internal order and external pressures. The politicization of inter-religious relations was the key factor in transforming the city's identity from a local-imperial one to a contested, international one.

Keywords: Ottoman Bait al-Maqdis, Inter-religious Relations, Political Identity, Millet System, International Politics, Sharia Court Records.

1. Ph.D. student, Department of History and Archaeology, SR. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. jmshkbry@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Iran (Corresponding Author). pahlavant65@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of History and Archaeology, SR. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. masoumalipankeh@iau.ac.ir

Mesopotamian Political Studies, 2025, Vol. 4, Issue 3, pp. 527-552.

Received: 19 September 2025, **Accepted:** 30 November 2025

Doi: 10.22126/mps.2025.12824.1097

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

Bayt al-Maqdis (Jerusalem), as a city of profound religious and strategic importance for Islam, Christianity, and Judaism, underwent a fundamental transformation during four centuries of Ottoman rule (1516-1917). It evolved from a relatively stable, integrated imperial center into a primary locus of international conflict, a shift that profoundly reshaped its political identity and its role in West Asia. The paradox of this transformation—from a managed provincial capital to a focal point of the "Eastern Question"—lies at the heart of this research. While historical accounts often focus on macro-political events or architectural developments, they frequently overlook the granular, socio-legal dynamics that defined the city's internal life. This study addresses this gap by investigating the pivotal role of inter-religious relations among the Muslim, Christian, and Jewish communities in this process. The central research objective is to explain how these relations, which were once a cornerstone of imperial stability became a catalyst for political contestation and international intervention. The core argument posits that the city's political identity was not a static entity but a dynamic social construct, shaped by the dialectic between the internal regulatory mechanisms of the Ottoman Empire and the escalating external pressures from European powers.

2. Methodology

This research employs a historical-analytical methodology, moving beyond a descriptive narrative to dissect the underlying mechanisms of political and social change. The analysis is primarily grounded in primary archival sources, most notably the records of the Sharia Court of al-Quds (*sijillāt al-mahkama al-shar'iyya*). These court records offer an unparalleled micro-historical lens into the daily interactions, economic transactions, and legal disputes among the city's diverse inhabitants. Unlike official state chronicles that reflect the perspective of the ruling elite, the *sijillāt* provide empirical evidence of how imperial policies were implemented, negotiated, and contested at the local level. They reveal the intricate legal and social frameworks that governed inter-communal life, making them an indispensable source for a "history from below." This archival research is supplemented by an analysis of Ottoman official decrees (*firman*s), consular reports from European powers, and foundational secondary sources. Conceptually, 'political identity' is treated not as a fixed essence but as a fluid construct, continuously shaped and reshaped through power relations and cultural contestations. Accordingly, 'inter-religious relations' are analyzed on two intersecting levels: the practical, day-to-day coexistence within shared urban spaces, and the highly politicized competition over sacred sites and cultural influence.

4. Discussion

The findings reveal that the evolution of the city's political identity occurred in two distinct phases. During the classical Ottoman period (16th-18th centuries), this identity was forged within a framework of "managed coexistence," underpinned by two key imperial institutions: the millet system and the Sharia Court. The millet system granted religious communities a degree of legal autonomy in matters of personal status, effectively managing diversity while reinforcing the hierarchical structure of the empire. Concurrently, the Sharia Court served as the central pillar of this order, acting as the ultimate legal authority for all subjects, including non-Muslims who voluntarily used its services for commercial and civil disputes. This dual system created a stable, local-imperial identity where communal distinctions were recognized but contained within an overarching Ottoman-Islamic political and legal hegemony.

The 19th century marked a radical shift, characterized by the intense politicization of inter-religious relations and the internationalization of the city's status. This transition was driven by several interconnected factors. First, the Ottoman Tanzimat reforms, while intended to modernize the empire and create a common Ottoman citizenship, inadvertently opened new avenues for communal competition and European intervention. Second, European powers, particularly Russia (as protector of the Orthodox) and France (as protector of the Catholics), increasingly used the pretext of protecting Christian minorities to advance their geopolitical interests in the Levant. This external interference systematically eroded Ottoman sovereignty and transformed local disputes, such as the "Question of the Holy Places," into major international crises like the Crimean War. Third, the cultural landscape became a political battleground. The proliferation of Christian missionary schools and modern Jewish institutions, backed by foreign powers, functioned as instruments of soft power, challenging the traditional educational and social order. The Ottoman state responded strategically by establishing its own modern schools (*mekteb-i rüşdiyye* and *mekteb-i idadi*) to cultivate a new generation loyal to the state ideology of "Ottomanism." This educational rivalry turned the choice of a school into a political statement, further deepening communal divisions.

5. Conclusion and Suggestions

This study concludes that the political identity of Bayt al-Maqdis was not monolithic but evolved in direct response to the changing nature of inter-religious dynamics. The primary finding is that the politicization of these relations, fueled by the convergence of internal Ottoman weakness and external European imperial ambitions, was the key catalyst in transforming the city's identity. It shifted from a local-imperial one, defined and managed within the Ottoman framework, to a contested, international one, where local allegiances became entangled with global power politics. The mechanisms of managed coexistence that had ensured stability for centuries broke down, replaced by a

competitive dynamic where religious identity became the primary vehicle for political claims. This historical process did not end with the collapse of the Ottoman Empire; rather, it laid the foundational grievances, competing narratives, and geopolitical frameworks that continue to define the conflicts over the city's identity and sovereignty in the contemporary era.

نقش فرهنگی بیت‌المقدس عثمانی در تحولات غرب آسیا؛ تأثیر روابط بین‌ادیانی بر شکل‌گیری هویت سیاسی شهر

کبری جمشیدی^۱

طلعت ده‌پهلوان^۲

معصومه‌علی پنجه^۳

چکیده

این پژوهش به تحلیل چگونگی تأثیرگذاری روابط بین‌ادیانی بر شکل‌گیری و تحول هویت سیاسی بیت‌المقدس در طول حاکمیت چهارصدساله عثمانی (۹۲۲-۱۳۳۵ق.م) می‌پردازد. بیت‌المقدس به‌عنوان شهری با اهمیت راهبردی و دینی، در دوره عثمانی از یک مرکز باثبات امپراتوری به کانون منازعات بین‌المللی تبدیل شد. هدف اصلی مقاله تبیین این گذار از طریق واکاوی نقش محوری مناسبات میان جوامع مسلمان، مسیحی و یهودی است. از منظر روش‌شناسی، این تحقیق با اتخاذ رویکردی تاریخی-تحلیلی و با تمرکز بر اسناد دست‌اول، به‌ویژه سجلات محکمه شرعیه قدس، به بررسی سازوکارهای حقوقی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر این روابط می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که هویت سیاسی شهر در دو مرحله متمایز تکامل یافته است. در دوره کلاسیک (قرون ۱۶-۱۸م)، نظام ملت و مرجعیت قضایی محکمه شرعیه، چارچوبی برای همزیستی مدیریت‌شده فراهم آورده و هژمون سیاسی-فرهنگی عثمانی را تثبیت می‌کردند. اما در دوره متأخر (قرن ۱۹م)، تحت تأثیر عواملی چون اصلاحات تنظیمات، مداخله سیاسی قدرت‌های اروپایی به بهانه حمایت از اقلیت‌ها و رقابت نهادهای آموزشی مدرن (مسیونری و دولتی)، روابط بین‌ادیانی به‌شدت سیاسی شد. این پژوهش استدلال می‌کند که هویت سیاسی بیت‌المقدس یک امر ثابت نبود، بلکه برساختی متغیر بود که در جدال میان نظم داخلی امپراتوری و فشارهای خارجی شکل گرفت و سیاسی شدن روابط بین‌ادیانی عامل کلیدی در تبدیل آن از یک هویت محلی-امپراتوری به یک هویت منازعه‌آمیز و بین‌المللی بود.

واژه‌های کلیدی: بیت‌المقدس عثمانی، روابط بین‌ادیانی، هویت سیاسی، نظام ملت، سیاست بین‌الملل، اسناد محکمه شرعیه.

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

jmshkbry@gmail.com

۲. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

pahlavant65@gmail.com

۳. استادیار، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

masoumalipankeh@iau.ac.ir

۱. مقدمه

بیت‌المقدس در مقام سومین حرم شریف و یکی از کانون‌های تمدنی جهان اسلام، همواره جایگاهی محوری در معادلات سیاسی و فرهنگی منطقه داشته است. با استقرار حاکمیت چهارصدساله عثمانی در سال ۹۲۲ق. / ۱۵۱۶م، این شهر نه تنها به‌عنوان یک مرکز دینی بلکه به‌مثابه نمادی از مشروعیت سیاسی و اقتدار فرهنگی امپراتوری بازتعریف شد. سلاطین عثمانی، به‌ویژه در دوره کلاسیک، با حمایت از نهادهای علمی، عمرانی و وقفی، در پی تثبیت یک نظم باثبات و هژمونی فرهنگی بودند که بیت‌المقدس در مرکز آن قرار داشت. با این حال، تناقض اصلی در تاریخ این شهر گذار آن از یک مرکز نسبتاً باثبات و مدیریت‌شده در دل امپراتوری به یکی از کانون‌های اصلی منازعه در چارچوب مسئله شرق طی قرن نوزدهم میلادی است. این تحول بنیادین که هویت سیاسی شهر را از یک موضوع داخلی امپراتوری به یک مسئله بین‌المللی تبدیل کرد، پرسش‌های مهمی را درباره عوامل و سازوکارهای این دگرگونی برمی‌انگیزد. در قلب این تحولات، مناسبات پیچیده میان جوامع دینی ساکن در شهر یعنی مسلمانان، مسیحیان و یهودیان قرار داشت که از همزیستی مدیریت‌شده به رقابتی سیاسی شده تغییر ماهیت داد. از این رو، مسئله اصلی پژوهش تحلیل نقش این روابط در فرایند شکل‌گیری و تحول هویت سیاسی شهر است.

بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد به این سؤال محوری پاسخ دهد: روابط بین‌ادیانی در دوره عثمانی چگونه در شکل‌دهی و تحول هویت سیاسی بیت‌المقدس نقش ایفا کرد؟ فرضیه اصلی این است که هویت سیاسی شهر در دو مرحله متمایز تکامل یافت: در دوره کلاسیک (قرون ۱۰-۱۲ق.)، این هویت عمدتاً از طریق سازوکارهای حقوقی-سیاسی داخلی امپراتوری به‌ویژه «نظام ملت» و مرجعیت قضایی «محکمه شرعی» تعریف و مدیریت می‌شد که ضمن تضمین خودمختاری نسبی جوامع، برتری سیاسی-فرهنگی اسلام و دولت عثمانی را تثبیت می‌کرد؛ اما در دوره متأخر (قرن ۱۳ق.)، با تشدید مداخلات سیاسی قدرت‌های اروپایی به بهانه حمایت از اقلیت‌های دینی، تأثیر اصلاحات تنظیمات و رقابت نهادهای فرهنگی مدرن، روابط بین‌ادیانی به‌شدت سیاسی شد. این سیاسی شدن هویت شهر را از یک هویت محلی-امپراتوری به هویتی منازعه‌آمیز و بین‌المللی تبدیل کرد که در آن، منازعات فرقه‌ای به ابزاری در دست سیاست بین‌الملل بدل گشت.

پژوهش حاضر از روش‌شناسی تاریخی-تحلیلی بهره می‌برد. ابزار اصلی تحلیل واکاوی اسناد دست‌اول به‌ویژه سجلات محکمه شرعیه قدس است که به‌عنوان منبعی بی‌بدیل، امکان مشاهده تعاملات روزمره، مناسبات اقتصادی و دعاوی حقوقی میان پیروان ادیان مختلف را در سطح خرد فراهم می‌آورد. در کنار این اسناد، از گزارش‌های کنسولی قدرت‌های اروپایی، وقف‌نامه‌ها و منابع ثانویه نیز برای ترسیم تصویر کلان تحولات استفاده خواهد شد. در چارچوب مفهومی این مقاله، هویت سیاسی نه یک جوهر ثابت بلکه یک برساخت اجتماعی پویا در نظر گرفته می‌شود که در تقاطع قدرت، فرهنگ و روابط اجتماعی شکل می‌گیرد. همچنین، روابط بین‌ادیانی در دو سطح متداخل تحلیل می‌شود: سطح نخست، تعاملات روزمره و همزیستی عملی که در فضاهای مشترک شهری مانند بازارها و محاکم جریان داشت؛ و سطح دوم، رقابت‌های سیاسی شده که بر سر کنترل اماکن مقدس و نفوذ فرهنگی شکل می‌گرفت. این پژوهش با واکاوی این دو سطح، نشان خواهد داد که چگونه تعادل میان آن‌ها در طول زمان به نفع رقابت سیاسی برهم خورد و هویت سیاسی بیت‌المقدس را برای همیشه دگرگون ساخت.

۲. پیشینه پژوهش

ادبیات پژوهشی مرتبط با بیت‌المقدس عثمانی را می‌توان در سه حوزه اصلی دسته‌بندی کرد که هر یک بخشی از قطعات گمشده تحولات شهر را روشن می‌سازند، اما در تبیین ارتباط میان روابط بین‌ادیانی و هویت سیاسی خلأ دارند.

حوزه نخست، مطالعات متمرکز بر دوره مملوکی است که زیربنای ساختارهای اجتماعی و فرهنگی دوره عثمانی را فراهم آوردند. آثاری چون تحقیقات یوسف درویش غوانمه چارچوب کلی حیات سیاسی-اجتماعی شهر را ترسیم کرده‌اند، اما تمرکز آن‌ها عمدتاً بر ساختارهای کلان اداری است. پژوهش‌های نوین‌تر مانند کتاب *الحياة في القدس* اثر لیندا نورثروپ^۱ (۱۹۸۷)، با تکیه بر اسناد، تحلیلی از زندگی روزمره ارائه می‌دهند، اما به تداوم و تحول این الگوها در دوره عثمانی نمی‌پردازند.

حوزه دوم شامل مطالعات اختصاصی دوره عثمانی است. پژوهش‌های کلان درباب نظام آموزشی امپراتوری مانند آثار اکمل‌الدین احسان‌اوغلو، کمتر به پویایی‌های محلی ولایات عربی

توجه دارند. در سطح تخصصی، آثار محققانی چون فیضا بتول کوسه^۱ (۲۰۱۲) بر ماهیت نهادهای آموزشی شهر تأکید دارند و مقالاتی مانند پژوهش عبدالله چنگیز^۲ (۲۰۱۸) گذار به آموزش مدرن را مستند می‌کنند. با این حال، این آثار عمدتاً توصیفی-تاریخی و فاقد تحلیل عمیق از سیاسی شدن روابط میان جوامع دینی است.

حوزه سوم، یعنی پژوهش‌های فارسی، شکاف برجسته‌تری را نشان می‌دهد. این مطالعات یا بر دوره مملوکی متمرکزند یا در چارچوب کلی تاریخ عثمانی، به صورت غیرمستقیم به موضوع پرداخته‌اند و به دلیل عدم دسترسی به منابع آرشیوی، قادر به ارائه تحلیل‌های جزئی و عمیق از تعاملات بین‌ادیانی نبوده‌اند.

پژوهش حاضر با اتکای نظام‌مند بر اسناد محکمه شرعیه برای تحلیل تعاملات روزمره و با پیوند زدن آن به تحولات سیاسی کلان، درصدد پر کردن این خلأ و ارائه تحلیلی نوین از چگونگی برساخته شدن هویت سیاسی بیت‌المقدس در تقاطع نظم داخلی عثمانی و مداخلات بین‌المللی است.

۳. همزیستی مدیریت‌شده؛ سازوکارهای حقوقی-سیاسی در دوره کلاسیک عثمانی (قرن ۱۰-۱۲ق. / ۱۶-۱۸م.)

۳-۱. نظام ملت به مثابه ابزار کنترل سیاسی و مدیریت تنوع دینی

هویت سیاسی بیت‌المقدس در دوره کلاسیک عثمانی (قرون ۱۰-۱۲ق.)، بیش از آنکه محصول تعاملات برابر میان جوامع دینی باشد، براینند یک همزیستی مدیریت‌شده بود که به وسیله سازوکارهای حقوقی-سیاسی امپراتوری طراحی و اعمال می‌شد (Burgoyne, 1987: 68).

در رأس این سازوکارها، «نظام ملت» قرار داشت که به مثابه ابزار کنترل سیاسی و مدیریت تنوع دینی عمل می‌کرد. این نظام، ضمن اعطای خودمختاری حقوقی به جوامع غیرمسلمان در اداره امور داخلی خود، از جمله احوال شخصیه، آموزش و امور خیریه، در عمل یک ساختار سلسله‌مراتبی را تحکیم می‌کرد که در آن، برتری سیاسی و حقوقی اسلام و حاکمیت عثمانی امری مسلم بود (Manna, 1999). در این چارچوب، هویت سیاسی شهر نه بر مبنای یک شهروندی مشترک بلکه

1. Köse
2. Çengiz

بر اساس وابستگی به یک جامعه دینی مشخص و جایگاه آن در ساختار قدرت امپراتوری تعریف می‌شد. این مدیریت تمایز، ضمن جلوگیری از تنش‌های حاد، اطمینان می‌داد که هویت کلی شهر هویتی اسلامی-عثمانی باقی بماند و جوامع دیگر به‌عنوان اقلیت‌های تحت حمایت (ذمی) در ذیل این نظم قرار گیرند.

محور عملیاتی این نظم، نهاد «محکمه شرعیه» بود که به‌عنوان مرجع قضایی نهایی، نقشی فراتر از حل و فصل دعاوی صرفاً اسلامی ایفا می‌کرد. اسناد سجلات محکمه شرعیه نشان می‌دهد که این نهاد فضای حقوقی مشترکی را ایجاد کرده بود که در آن، تعاملات روزمره میان مسلمانان، مسیحیان و یهودیان قانونمند و مدیریت می‌شد (کوپرلی، ۱۹۹۵). مراجعه مکرر غیرمسلمانان به این محکمه برای ثبت معاملات ملکی، تنظیم قراردادهای تجاری و حتی حل اختلافات داخلی بیانگر پذیرش عملی مرجعیت قضایی اسلام و دولت عثمانی بود (Cohen, 1984). این پذیرش صرفاً از روی اجبار نبود، بلکه نشان‌دهنده کارآمدی و اقتدار نظامی حقوقی بود که ثبات و پیش‌بینی‌پذیری را در روابط اقتصادی و اجتماعی تضمین می‌کرد. اسناد بیانگر آن است که حدود ۳۸٪ از معاملات تجاری در بازارهای شهر بین پیروان ادیان مختلف صورت می‌گرفت (العسلی، ۱۹۸۱) و این حجم از تعاملات اقتصادی، تنها در سایه یک چارچوب حقوقی مورد اعتماد امکان‌پذیر بود. بدین ترتیب، محکمه شرعیه با تبدیل شدن به کانون حل منازعات، هویت سیاسی شهر را به‌مثابه فضایی تحت حاکمیت قانون اسلامی-عثمانی تثبیت می‌کرد (التمیمی، ۱۹۸۰).

با این حال، این همزیستی مدیریت‌شده، پویا و گاه شکننده بود. نظام مالیاتی مبتنی بر تمایز دینی، به‌ویژه مالیات جزیه، می‌توانست به منبع اصطکاک بدل شود، خصوصاً در دوره‌هایی که فشار اقتصادی افزایش می‌یافت (Heyd, 1960). اما نکته کلیدی در دوره کلاسیک توانایی نظام دیوان‌سالاری عثمانی در مهار این تنش‌ها و جلوگیری از سیاسی شدن آن‌ها بود. گزارش‌های حکومتی نشان می‌دهد که منازعات، حتی بر سر اماکن مقدس، اغلب از طریق مداخلات اداری و میانجی‌گری نخبگان محلی، که خود بخشی از ساختار قدرت عثمانی بودند، حل و فصل می‌شد (Khalidi, 1998). در این دوره رقابت‌ها ماهیتی محلی و فرقه‌ای داشت و هنوز به ابزاری در دست قدرت‌های خارجی برای مداخله در امور داخلی امپراتوری تبدیل نشده بود. حتی در مواردی که تنش‌های فرقه‌ای بروز می‌کرد، راهکارهای حقوقی و اداری چارچوب عثمانی مانع از آن می‌شد که این اختلافات هویت سیاسی یکپارچه شهر تحت حاکمیت سلطان را به چالش بکشد.

(Doumani, 1995). در نتیجه، هویت سیاسی بیت‌المقدس در این دوره هویتی امپراتوری-محلی بود که در آن، تکثر دینی تحت نظارت یک قدرت مرکزی مقتدر و یک نظام حقوقی هژمون به ثبات رسیده بود.

۲-۳. محکمه شرعیه؛ مرجعیت قضایی و تنظیم روابط اجتماعی-اقتصادی

بین‌الادیانی

در قلب سازوکار «همزیستی مدیریت‌شده» در بیت‌المقدس دوره کلاسیک عثمانی، نهاد محکمه شرعیه به‌عنوان مرجع قضایی نهایی و تنظیم‌کننده اصلی روابط اجتماعی-اقتصادی بین‌الادیانی قرار داشت. این نهاد با کارکردی فراتر از یک دادگاه اسلامی صرف، به یک فضای حقوقی مشترک و محوری تبدیل شده بود که ثبات و قابلیت پیش‌بینی را برای تمام ساکنان شهر، فارغ از وابستگی دینی‌شان، فراهم می‌کرد (برکه، ۲۰۰۸). تحلیل اسناد باقی‌مانده از سجلات محکمه شرعیه قدس، تصویری واضح از این مرکزیت قضایی ارائه می‌دهد. این اسناد صرفاً به دعاوی میان مسلمانان محدود نمی‌شود، بلکه مملو از شواهدی است که نشان می‌دهد مسیحیان و یهودیان نیز به‌طور مکرر و داوطلبانه برای حل و فصل طیف وسیعی از امور خود، از جمله ثبت معاملات ملکی، تنظیم قراردادهای تجاری و مالی، رسیدگی به اختلافات و حتی ثبت وصیت‌نامه‌ها به این محکمه مراجعه می‌کردند (Cohen, 1984). این پدیده بیانگر پذیرش عملی و گسترده مرجعیت نظام حقوقی اسلامی-عثمانی از سوی جوامع غیرمسلمان بود. این پذیرش نه لزوماً از سر اعتقاد دینی بلکه به دلیل کارآمدی، اقتدار و مشروعیت محکمه به‌عنوان نهاد رسمی دولتی بود که قادر به اجرای احکام و تضمین حقوق طرفین دعوا بود (BOA, I.MVL.20345/456).

اهمیت محکمه شرعیه در تنظیم روابط اقتصادی بین‌الادیانی، به‌ویژه در بافت فشرده شهری بیت‌المقدس، انکارناپذیر است. حیات اقتصادی شهر به‌شدت به تعاملات روزمره میان صنعتگران، تجار و صاحبان املاک از جوامع مختلف وابسته بود. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که این تعاملات بسیار گسترده بوده، به‌طوری که حدود ۳۸٪ از کل معاملات تجاری ثبت‌شده در بازارهای شهر میان پیروان ادیان مختلف صورت می‌گرفته است (العسلی، ۱۹۸۱). چنین سطح بالایی از درهم‌تنیدگی اقتصادی نیازمند یک چارچوب حقوقی قابل‌اعتماد و مورد وفاق برای حل اختلافات احتمالی بود و محکمه شرعیه دقیقاً این نقش را ایفا می‌کرد. تجار و صنعتگران می‌دانستند که در صورت بروز اختلاف، مرجعی وجود دارد که می‌تواند بر اساس رویه‌های

مشخص، قراردادها را تفسیر کرده و رأی لازم‌الاجرا صادر کند. این کارکرد، با کاهش ریسک معاملاتی، به رونق بازارهای مشترک و تقویت شبکه اقتصادی شهر کمک شایانی می‌کرد. در واقع، محکمه با قانونمند کردن تعاملات روزمره، همزیستی را از یک وضعیت صرفاً اجتماعی به یک نظم حقوقی باثبات ارتقا می‌داد (التیمی، ۱۹۹۳: ۲/۱۴۵).

بنابراین، مرجعیت محکمه شرعیه یکی از ستون‌های اصلی در شکل‌گیری هویت سیاسی بیت المقدس به‌عنوان یک شهر امپراتوری-محلی بود. این نهاد، با اعمال یکپارچه قانون در یک فضای متکثر، به‌طور مداوم برتری و حاکمیت دولت عثمانی را بازتولید می‌کرد. هر بار که غیرمسلمانی برای احقاق حق خود به قاضی مسلمان مراجعه می‌کرد، در عمل ساختار قدرت سلسله‌مراتبی امپراتوری را به رسمیت می‌شناخت. این فرایند هویتی سیاسی را برمی‌ساخت که در آن، شهروندی بر مبنای سکونت در قلمرو حاکمیت عثمانی و تبعیت از قوانین آن تعریف می‌شد، نه بر اساس یک هویت قومی یا ملی مدرن. در دوره کلاسیک، تا زمانی که این مرجعیت قضایی بی‌رقیب باقی ماند و سازوکارهای داخلی امپراتوری توانایی حل و فصل منازعات را داشت، هویت سیاسی شهر در چارچوب نظم عثمانی پایدار ماند. این نظم حقوقی هژمون، ضمن مدیریت تنوع، مانع از سیاسی شدن اختلافات فرقه‌ای و تبدیل آن‌ها به بحران‌های بین‌المللی می‌شد؛ وضعیتی که در قرن نوزدهم به کلی دگرگون گشت.

۳-۳. نهادهای فرهنگی اسلامی و نقش آن‌ها در تثبیت هژمون سیاسی

در کنار سازوکارهای حقوقی-قضایی، دولت عثمانی برای تثبیت هژمون سیاسی و فرهنگی خود در بیت المقدس از ابزارهای قدرت نرم، به‌ویژه شبکه‌ای از نهادهای فرهنگی اسلامی مبتنی بر مدارس و اوقاف بهره جست (Findley, 1980). این نهادها به‌ویژه در دوره کلاسیک امپراتوری، نقشی فراتر از آموزش صرف داشتند و به‌مثابه ابزارهای راهبردی برای همسوسازی نخبگان محلی با مرکز قدرت در استانبول و تولید و بازتولید یک نظم اجتماعی مبتنی بر برتری فرهنگ اسلامی-عثمانی عمل می‌کردند. تأسیس مدارس جدید و احیای مدارس باقی‌مانده از دوره مملوکی صرفاً اقدامی عمرانی نبود، بلکه یک سرمایه‌گذاری سیاسی بلندمدت برای شکل‌دهی به ذهنیت طبقه دانشور و دیوان‌سالار شهر بود. این مدارس، با ارائه آموزش‌های تخصصی در علوم دینی و حقوقی، کانون اصلی تربیت قضات، مفتیان، مدرسان و کارگزاران اداری بودند که ستون فقرات بوروکراسی محلی امپراتوری را تشکیل می‌دادند. در نتیجه، کنترل این نهادها به معنای کنترل

فرایند تربیت و گزینش نخبگانی بود که در آینده مجری سیاست‌های دولت مرکزی و حافظان نظم موجود می‌شدند (الحوت، ۱۹۹۱).

محور این کنش فرهنگی راهبردی، تأکید ویژه بر آموزش فقه حنفی بود. در حالی که اکثریت جمعیت مسلمان بیت‌المقدس و منطقه شام پیرو مذهب شافعی بودند، دولت عثمانی مذهب حنفی را به‌عنوان مذهب رسمی امپراتوری ترویج می‌کرد. تحلیل محتوای آموزشی مدارس برجسته‌ای چون مدرسه صالحیه نشان می‌دهد که فقه حنفی، در کنار فقه شافعی، بخش عمده‌ای از برنامه‌های درسی را به خود اختصاص می‌داد (کوپرلی، ۱۹۹۵). این سیاست آموزشی دوگانه، از یک سو با آموزش فقه شافعی به نیازهای جامعه محلی پاسخ می‌داد و از ایجاد تقابل جلوگیری می‌کرد، اما از سوی دیگر با ترویج فقه حنفی، راه را برای نخبگان محلی جهت ورود به مناصب عالی قضایی و اداری که مستلزم تسلط بر این مذهب بود هموار می‌ساخت (المحامید، ۱۹۹۵). بدین ترتیب، مدرسه به کارخانه‌ای برای تولید نخبگان دوگانه تبدیل می‌شد که هم در جامعه محلی ریشه داشتند و هم با ساختار قدرت مرکزی پیوند خورده بودند. این فرایند به تدریج گفتمان فقهی رسمی دولت را در شهر نهادینه و هژمون سیاسی عثمانی را در سطح فرهنگی و فکری بازتولید می‌کرد (Fortna, 2002).

تداوم و استقلال عمل این شبکه آموزشی قدرتمند، از طریق نظام پیچیده و گسترده وقف تضمین می‌شد. وقف با اختصاص در آمد املاک و دارایی‌های مختلف به مدارس و نهادهای دینی، استقلال مالی آن‌ها را از نوسانات سیاسی و اقتصادی کوتاه‌مدت فراهم می‌کرد و به آن‌ها اجازه می‌داد تا به‌عنوان نهادهایی پایدار، کارکرد فرهنگی و سیاسی خود را در بلندمدت ایفا کنند. اسناد وقفی مانند وقف‌نامه سلطان سلیمان قانونی برای مدارس و یا اسناد محفوظ در آرشیوهای عثمانی (Hatt-ı Hümayun, 1873) نشان‌دهنده سرمایه‌گذاری عظیم دولت مرکزی برای تأمین مالی این ساختارهاست. این نظام اقتصادی، ضمن آنکه علما و طلاب را تحت حمایت مالی دولت قرار می‌داد و وفاداری آن‌ها را تضمین می‌کرد، با استقرار راهبردی مدارس و موقوفات در نقاط کلیدی شهر، چشم‌انداز فیزیکی بیت‌المقدس را نیز به نفع هویت اسلامی تغییر می‌داد (Northrup, 1987). در نتیجه، مدارس و اوقاف به‌طور توأمان، هم ذهنیت‌ها و هم فضای شهری را در جهت تثبیت یک نظم سیاسی-فرهنگی اسلامی-عثمانی شکل می‌دادند و همزیستی مدیریت‌شده را از طریق اعمال یک قدرت نرم، فراگیر و ساختاری ممکن می‌ساختند.

۴. سیاسی شدن روابط بین‌ادیانی؛ تحولات دوره متاخر عثمانی (قرن ۱۳-۱۴ق. / ۱۹-۲۰م).

۴-۱. تأثیر اصلاحات تنظیمات بر ساختار سنتی روابط بین جوامع دینی

ورود به قرن نوزدهم میلادی، امپراتوری عثمانی را با چالش‌های بی‌سابقه‌ای مواجه ساخت که دولت را به سمت مجموعه‌ای از اصلاحات گسترده موسوم به تنظیمات سوق داد. این اصلاحات که باهدف مدرن‌سازی دولت، متمرکزسازی قدرت و مقابله با فشارهای خارجی و داخلی طراحی شده بود، تأثیرات عمیق و متناقضی بر ساختار سنتی روابط بین جوامع دینی در بیت‌المقدس گذاشت. هدف اصلی تنظیمات گذار از نظام سلسله‌مراتبی «ملت» به یک مفهوم مدرن «شهروندی عثمانی» (عثمانی‌گری) بود که در آن، تمام اتباع امپراتوری صرف‌نظر از دین و مذهب، در برابر قانون برابر باشند (الخالدی، ۲۰۰۲). فرمان‌هایی چون خط شریف گلخانه (۱۸۳۹) و خط همایون (۱۸۵۶) با اعلام برابری حقوقی غیرمسلمانان، لغو جزیه و اعطای حق مالکیت و ساخت‌وساز به آنان، در تئوری می‌بایست انسجام اجتماعی را تقویت کرده و وفاداری همگانی به دولت مرکزی را افزایش دهد. اما در عمل، این سیاست‌ها با تضعیف پایه‌های نظم سنتی، ناخواسته به سیاسی شدن هویت‌های فرقه‌ای و تشدید رقابت میان جوامع دینی منجر شد.

در ساختار کلاسیک، نظام ملت با اعطای خودمختاری داخلی به جوامع غیرمسلمان در عین حفظ برتری سیاسی-حقوقی اسلام، یک تعادل نامتقارن اما پایدار ایجاد کرده بود. روابط بین‌الادیانی عمدتاً در سطح محلی و از طریق سازوکارهای اجتماعی، اقتصادی و قضایی مدیریت می‌شد. اصلاحات تنظیمات با برهم زدن این تعادل، جوامع دینی را از واحدهای نیمه‌خودمختار فرهنگی-اجتماعی به بازیگران سیاسی جدیدی در عرصه عمومی تبدیل کرد. همان‌طور که در اسناد مربوط به این دوره مشهود است، نیاز به تربیت کادری دیوان‌سالار و نظامی با دانش نوین برای اجرای این اصلاحات، دولت را به تأسیس مدارس مدرن دولتی (رشدیه و ایدادی) واداشت (Kushner, 1986). این مدارس که با هدف ترویج هویت مشترک عثمانی تأسیس شد، در عمل نظام آموزشی سنتی اسلامی را به چالش کشید و به عرصه رقابت با مدارس میسیونری خارجی تبدیل شد. با اعطای حقوق برابر به جوامع غیرمسلمان، رهبران مذهبی این جوامع نیز از فرصت استفاده کردند و در پی تقویت نهادهای خود و کسب جایگاه سیاسی برابر با نخبگان مسلمان برآمدند. این امر هویت‌های دینی را که پیش‌تر در چارچوب نظم امپراتوری تعریف می‌شدند، به‌صورت هویتی مجزا و رقیب برجسته ساخت.

پیامد ناخواسته دیگر تنظیمات، ایجاد خلأ قدرتی بود که به سرعت توسط قدرت‌های اروپایی پر شد. با تضعیف مرجعیت قضایی و ساختاری نهادهای سنتی اسلامی مانند محکمه شرعیه و با رسمیت یافتن حقوق برابر برای غیرمسلمانان، قدرت‌های اروپایی به بهانه حمایت از هم‌کیشان خود (روسیه از ارتدکس‌ها، فرانسه از کاتولیک‌ها و بریتانیا از پروتستان‌ها و یهودیان)، نفوذ خود را در بیت‌المقدس به شدت گسترش دادند. این مداخله رقابت‌های محلی بر سر اماکن مقدس یا حقوق اجتماعی را به منازعاتی با ابعاد بین‌المللی تبدیل کرد. هر جامعه دینی برای پیشبرد اهداف خود و کسب امتیازات بیشتر، به یکی از این قدرت‌های خارجی متوسل می‌شد و بدین ترتیب، روابط بین‌الادیانی در شهر از یک مسئله داخلی امپراتوری به بخشی از مسئله شرق و رقابت‌های امپریالیستی بدل گشت (فریدمن، ۱۴۳۰ق.). در نتیجه، اصلاحات تنظیمات که با نیت خیرخواهانه ایجاد یک هویت فراگیر عثمانی آغاز شده بود، در عمل با برجسته‌سازی تمایزات فرقه‌ای و باز کردن پای بازیگران خارجی، به سیاسی شدن روابط بین‌الادیانی و تبدیل هویت مذهبی به ابزاری سیاسی برای چانه‌زنی و منازعه دامن زد و بستری را فراهم آورد که در آن، هویت سیاسی شهر به تدریج از یک هویت امپراتوری-محلی به یک هویت منازعه‌آمیز-بین‌المللی تغییر ماهیت داد.

۴-۲. مداخله قدرت‌های اروپایی؛ تبدیل حمایت از اقلیت‌ها به ابزار نفوذ سیاسی

در حالی که اصلاحات تنظیمات به‌طور ناخواسته بستری برای سیاسی شدن هویت‌های دینی فراهم کرد، این مداخله مستقیم و فزاینده قدرت‌های اروپایی بود که فرایند تبدیل حمایت از اقلیت‌ها به ابزاری برای نفوذ سیاسی را تکمیل و روابط بین‌ادیانی در بیت‌المقدس را به‌طور برگشت‌ناپذیری بین‌المللی کرد. در قرن نوزدهم، همزمان با تضعیف امپراتوری عثمانی و طرح مسئله شرق، بیت‌المقدس به یکی از کانون‌های اصلی رقابت ژئوپلیتیک قدرت‌های بزرگ تبدیل شد. این قدرت‌ها با سوءاستفاده از نظام کاپیتولاسیون و تکیه بر ادعاهای تاریخی، خود را به‌عنوان حامیان جوامع مسیحی شهر معرفی کردند و بدین ترتیب، نفوذ خود را در قلب سرزمین‌های عثمانی گسترش دادند (العمری، ۲۰۲۲). این سیاست که در ظاهر پوششی انسان‌دوستانه و مذهبی داشت، در باطن کاملاً سیاسی بود و هدف آن تضعیف حاکمیت استانبول و کسب اهرم فشار در معادلات دیپلماتیک بود. در این میان، روسیه به‌عنوان حامی کلیسای ارتدکس و فرانسه به‌عنوان حامی سنتی کاتولیک‌ها، پرچمداران اصلی این رویکرد مداخله‌جویانه بودند و کنسولگری‌های خود در بیت‌المقدس را به مراکز قدرتمندی برای اعمال نفوذ تبدیل کردند (Little, 1984).

این رقابت امپریالیستی صحنه روابط بین‌ادیانی شهر را به شدت دگرگون ساخت. کنسول‌های اروپایی به جایگاه و قدرتی فراتر از نمایندگان دیپلماتیک دست یافتند و عملاً به‌عنوان مرجع موازی با حاکمیت عثمانی عمل می‌کردند. آن‌ها نه تنها در امور حقوقی و قضایی اتباع خود دخالت می‌کردند، بلکه به‌طور فزاینده‌ای به نمایندگی از کل جامعه هم‌کیش خود در برابر مقامات عثمانی سخن می‌گفتند. در نتیجه، منازعات محلی و دیرینه بر سر مالکیت، تعمیر یا حقوق استفاده از اماکن مقدس که پیش‌تر از طریق سازوکارهای داخلی امپراتوری مانند محکمه شرعی یا فرمان‌های سلطان حل‌وفصل می‌شد (Cohen, 1984)، اکنون به بحران‌های بین‌المللی تبدیل می‌شد. اختلافی جزئی بین دو راهب ارتدکس و کاتولیک بر سر نظافت پله‌های کلیسای مقبره مقدس می‌توانست به‌سرعت توسط کنسول‌های روسیه و فرانسه به پایتخت‌هایشان گزارش شود و به موضوع یادداشت‌های دیپلماتیک شدیداللحن و حتی تهدید نظامی بدل گردد. این فرایند لایه‌های جدیدی از تضاد را به بافت سنتی زندگی اجتماعی افزود و رقابت‌های فرقه‌ای را به ابزاری در دست قدرت‌های بزرگ برای چانه‌زنی سیاسی با باب عالی تبدیل کرد (Masters, 1991).

این وضعیت، دینامیک قدرت در شهر را اساساً تغییر داد. رهبران جوامع غیرمسلمان دریافتند که با تکیه بر حمایت یک قدرت خارجی، می‌توانند امتیازاتی کسب کنند که از طریق ساختارهای سنتی عثمانی دست‌نیافتنی بود. این امر، نظام ملت را که بر پایه خودمختاری داخلی و وفاداری به سلطان استوار بود، از درون تهی کرد (Manna, 1999). تمایزات مذهبی که پیش از این در چارچوب مالیاتی و اداری مشخص مدیریت می‌شد (Heyd, 1960) اکنون به خطوط گسل سیاسی تبدیل شده بود. همان‌طور که مناقشه بر سر اماکن مقدس ابعاد جدیدی به خود گرفت، هرگونه تنش فرقه‌ای می‌توانست به‌سرعت بهانه‌ای برای مداخله خارجی و تضعیف بیشتر حاکمیت عثمانی فراهم آورد (فریدمن، ۱۴۳۰ق.). در نهایت، سیاست حمایت از اقلیت‌ها، با کشاندن پای قدرت‌های اروپایی به خصوصی‌ترین جنبه‌های حیات دینی و اجتماعی شهر، هویت سیاسی بیت‌المقدس را از یک مرکز دینی درون یک امپراتوری اسلامی به صحنه منازعه بین‌المللی تبدیل کرد که در آن، سرنوشت جوامع محلی بیش از آنکه به استانبول وابسته باشد، به رقابت قدرت‌های بزرگ در پاریس، لندن و سن‌پترزبورگ گره خورده بود.

۴-۳. رقابت فرهنگی به مثابه منازعه سیاسی؛ نقش مدارس میسیونری و پاسخ دولت

عثمانی

مداخله سیاسی قدرت‌های اروپایی در بیت‌المقدس قرن نوزدهم، صرفاً به عرصه دیپلماتیک و منازعه بر سر اماکن مقدس محدود نماند، بلکه بُعدی عمیق‌تر و راهبردی‌تر یافت: رقابت بر سر شکل‌دهی به ذهن و هویت نسل جدید از طریق آموزش. ظهور و گسترش سریع مدارس میسیونری مسیحی (وابسته به فرقه‌های مختلف پروتستان و کاتولیک) و مدارس مدرن یهودی (مانند مدارس آلیانس) در این دوره، پدیده‌ای فراتر از یک فعالیت صرفاً آموزشی یا بشردوستانه بود؛ این نهادها در عمل به مثابه ابزارهای قدرت نرم و بخشی از یک تهاجم فرهنگی-سیاسی عمل می‌کردند که هدف آن، ترویج ارزش‌های غربی، تحکیم وفاداری جوامع محلی به قدرت‌های حامی و در نهایت، تضعیف ساختار فرهنگی-اجتماعی سنتی و هژمون دولت عثمانی بود (غوانمه، ۱۹۸۲). این مدارس با ارائه آموزش مدرن، زبان‌های خارجی، علوم جدید و فراهم آوردن فرصت‌های شغلی و تحصیلی بهتر، جذابیتی قابل توجه برای بخشی از جمعیت شهر از جمله مسلمانان ایجاد کردند و بدین ترتیب، نظام آموزشی سنتی اسلامی را که قرن‌ها بر پایه مدارس وقف‌محور، کتاب‌ها و حلقه‌های علمی مسجدالاقصی استوار بود، به‌طور جدی به چالش کشیدند.

پاسخ دولت عثمانی به این چالش، اقدامی دیر هنگام اما کاملاً راهبردی و سیاسی بود. تأسیس مدارس دولتی مدرن همچون مکاتب رشدییه (متوسطه) و به‌ویژه دبیرستان پنج‌کلاسه ایدادی در بیت‌المقدس در سال ۱۸۹۰، نباید صرفاً یک اصلاح بوروکراتیک یا تقلیدی صرف از غرب تلقی شود (Masters, 1991). این اقدام یک واکنش سیاسی حساب‌شده برای بازپس‌گیری کنترل بر فرایند جامعه‌پذیری و شکل‌دهی به هویت نسل جدید بود. همان‌طور که اشاره شد، تأسیس مدارس مدرن دولتی پاسخی مستقیم به نفوذ فزاینده مدارس میسیونری خارجی و نیاز مبرم به تربیت دیوان‌سالاران و شهروندانی وفادار به مرکز و ایدئولوژی عثمانی‌گری بود. دولت عبدالحمید دوم دریافته بود که میدان نبرد برای حفظ یکپارچگی امپراتوری تنها در عرصه نظامی و دیپلماتیک نیست، بلکه در کلاس‌های درس و ذهن جوانان نیز جریان دارد. این مدارس با گنجاندن دروسی مانند تاریخ عثمانی، زبان ترکی و تعالیم رسمی اسلامی در کنار علوم جدید، در پی ایجاد یک هویت ترکیبی بودند که هم مدرن باشد و هم وفادار به سلطان و دولت باقی بماند (کوثرانی، ۲۰۰۴).

بنابراین، عرصه آموزش در بیت‌المقدس دوره متأخر به صحنه یک منازعه سیاسی تمام‌عیار تبدیل شد. در یک سو، مدارس میسیونری قرار داشت که با حمایت کنسولگری‌ها و دولت‌های اروپایی به دنبال گسترش نفوذ فرهنگی و سیاسی خود بودند و در سوی دیگر، دولت عثمانی با تأسیس مدارس معارف (دولتی) می‌کوشید این نفوذ را مهار کند و پروژه دولت-ملت‌سازی مدرن خود را پیش ببرد. در این میان، نهادهای آموزشی سنتی اسلامی نیز با مقاومت و تلاش برای انطباق، سعی در حفظ جایگاه خود داشتند. این رقابت شدید خود به سیاسی شدن هرچه بیشتر روابط بین‌ادیانی دامن زد. انتخاب مدرسه برای یک خانواده دیگر یک تصمیم صرفاً آموزشی نبود، بلکه بیانی از موضع‌گیری سیاسی، گرایش فرهنگی و وفاداری اجتماعی آنان تلقی می‌شد. در نهایت، این رقابت فرهنگی که در قالب تأسیس و تقابل نهادهای آموزشی تجلی یافت، به وضوح نشان داد که چگونه آموزش به ابزاری کلیدی در منازعه بر سر هویت سیاسی بیت‌المقدس تبدیل شد و این شهر را در آستانه قرن بیستم به کانونی برای تلاقی پروژه‌های هویتی رقیب بدل ساخت.

۵. مطالعه موردی: از مناقشه محلی تا بحران بین‌المللی

۱-۵. مسئله اماکن مقدس و نقش آن در بازتعریف هویت سیاسی شهر

در میانه قرن نوزدهم هیچ پدیده‌ای به اندازه مسئله اماکن مقدس نتوانست عمق تحول هویت سیاسی بیت‌المقدس از یک شهر درون‌امپراتوری به یک کانون منازعه ژئوپلیتیک جهانی را به نمایش بگذارد. این مسئله که در ظاهر به رقابت‌های فرقه‌ای میان جوامع مسیحی بر سر حقوق مالکیت، تعمیر و اجرای مراسم در مکان‌های مقدس مانند کلیسای مقبره مقدس در بیت‌المقدس و کلیسای مهد در بیت‌لحم مربوط می‌شد، در باطن به میدانی برای زورآزمایی قدرت‌های بزرگ اروپایی تبدیل شده بود (Schölch, 1993). اوج این فرایند که به بهترین شکل تبدیل مناقشه‌ای محلی به بحرانی بین‌المللی را نشان می‌دهد، حوادثی بود که مستقیماً به وقوع جنگ کریمه (۱۸۵۳-۱۸۵۶) انجامید. این جنگ که یکی از خونین‌ترین درگیری‌های قرن نوزدهم بود، نه بر سر یک اختلاف ارضی گسترده بلکه به بهانه مناقشه‌ای جزئی بر سر کلیدهای کلیسای مهد و حقوق راهبان کاتولیک و ارتدکس در آن آغاز شد؛ رویدادی که به وضوح نشان داد سرنوشت سیاسی بیت‌المقدس دیگر نه در استانبول بلکه در پایتخت‌های اروپایی تعیین می‌گردد (محمی‌الدین، ۱۹۹۹).

به‌طور سنتی، اختلافات میان فرقه‌های مختلف مسیحی در اماکن مقدس از طریق سازوکارهای داخلی امپراتوری عثمانی، از جمله فرمان‌های سلطنتی یا احکام محکمه شرعی، مدیریت می‌شد (Cohen, 1984). این سازوکارها، ضمن به رسمیت شناختن حقوق جوامع مختلف، حاکمیت نهایی دولت عثمانی را تثبیت می‌کرد. با این حال، در قرن نوزدهم با تضعیف قدرت مرکزی و تشدید نفوذ کنسولگری‌های اروپایی، این ساختار دگرگون شد. فرانسه با استناد به معاهدات قدیمی، خود را حامی کاتولیک‌ها می‌دانست و روسیه نیز به‌عنوان قدرت نوظهور، نقش حامی تمام مسیحیان ارتدکس در امپراتوری عثمانی را برای خود قائل بود. در سال ۱۸۵۲، فرانسه با اعمال فشار دیپلماتیک بر سلطان عبدالمجید موفق شد امتیازات ویژه‌ای برای راهبان کاتولیک در کلیسای مهد کسب کند، از جمله تحویل کلید اصلی کلیسا به آنان. این اقدام خشم تزار نیکلای اول روسیه را برانگیخت که آن را تضعیف جایگاه روسیه و کلیسای ارتدکس تلقی می‌کرد. یک اختلاف جزئی میان راهبان که پیش‌تر می‌توانست با میانجی‌گری حاکم محلی یا فتوای یک عالم حل و فصل شود، اکنون به موضوع اولتیماتوم‌های دیپلماتیک میان امپراتوری‌ها تبدیل شده بود (Peters, 1985).

این بحران، هویت سیاسی بیت‌المقدس را به‌طور بنیادین بازتعریف کرد. شهر دیگر تنها یک مرکز دینی و اداری در ولایت سوریه نبود، بلکه به نماد اعتبار و نفوذ بین‌المللی قدرت‌های بزرگ بدل گشته بود. حق آویختن یک شمع‌دان یا تعمیر بخشی از سقف یک کلیسا به مسئله‌ای حیثیتی برای پاریس و سن‌پترزبورگ تبدیل شد. این وضعیت نظام ملت عثمانی را که بر پایه خودمختاری داخلی و وفاداری به مرکز استوار بود عملاً از کار انداخت (Manna, 1999). رهبران جوامع محلی برای پیشبرد دعاوی خود، پیش از آنکه به باب عالی متکی باشند، به کنسول‌های حامی خود تکیه می‌کردند. این فرایند، ضمن تشدید تنش‌های فرقه‌ای، هویت‌های دینی را به ابزاری در چانه‌زنی‌های سیاسی بین‌المللی تقلیل داد (فریدمن، ۱۴۳۰ق.). جنگ کریمه که در نهایت با شکست روسیه خاتمه یافت، بهای سنگینی بود که امپراتوری عثمانی و کل منطقه برای بین‌المللی شدن منازعات پرداختند. از آن پس، هویت سیاسی بیت‌المقدس به‌طور برگشت‌ناپذیری با منافع و رقابت‌های ژئوپلیتیک قدرت‌های اروپایی گره خورد و هر تنش محلی پتانسیل آن را داشت که به یک بحران جهانی تبدیل شود (Masters, 1991).

۵-۲. تحلیل اسناد محکمه شرعیه؛ شواهدی از همکاری و تنش در سطح محلی

در حالی که منازعات بر سر اماکن مقدس با دخالت قدرت‌های خارجی به بحران‌های بین‌المللی تبدیل می‌شد، تحلیل ریزداده‌های تاریخی موجود در اسناد محکمه شرعیه بیت‌المقدس تصویری پیچیده‌تر و چندوجهی از روابط بین‌ادیانی در سطح محلی و زندگی روزمره ارائه می‌دهد. این اسناد که بایگانی دقیقی از تعاملات حقوقی، اقتصادی و اجتماعی ساکنان شهر است، نشان می‌دهد که زندگی مشترک در بیت‌المقدس نه یک همزیستی ایده‌آل و عاری از تنش بود و نه یک درگیری دائمی، بلکه یک کشمکش مستمر میان همکاری‌های عمل‌گرایانه و تنش‌های ساختاری را به نمایش می‌گذارد. این محکمه به‌عنوان نهاد قضایی رسمی امپراتوری، فراتر از یک دادگاه صرفاً اسلامی عمل می‌کرد و به مرجع اصلی حل و فصل اختلافات برای تمام ساکنان شهر اعم از مسلمان، مسیحی و یهودی تبدیل شده بود. این امر به خودی خود گواهی بر پذیرش و مشروعیت ساختار حقوقی حاکم در نزد جوامع غیرمسلمان و درهم‌تنیدگی عمیق حیات اجتماعی شهر است (منی، ۲۰۰۹).

اسناد محکمه شرعیه به‌وضوح نشان می‌دهد که تعاملات اقتصادی موتور محرک اصلی همکاری‌های بین‌ادیانی بود. ثبت مکرر معاملات تجاری، قراردادهای اجاره و شراکت‌های مالی میان پیروان ادیان مختلف در این اسناد گواهی بر وجود یک اقتصاد شهری یکپارچه است که در آن، نیازهای روزمره بر تمایزات دینی غلبه داشت. چنان‌که برخی مطالعات نشان داده‌اند، بخش قابل توجهی از تراکنش‌های ثبت‌شده در بازارهای بیت‌المقدس میان اعضای جوامع دینی مختلف صورت می‌گرفت (العسلی، ۱۹۸۱). مهم‌تر از آن، مراجعه مکرر مسیحیان و یهودیان به محکمه شرعیه برای حل و فصل دعاوی حقوقی، حتی در مواردی که به امور داخلی جامعه خودشان مربوط می‌شد، بیانگر سطح بالایی از اعتماد به نظام قضایی عثمانی و درک آن به‌عنوان یک مرجع بی‌طرف و کارآمد برای احقاق حق بود (Cohen, 1984). این تعاملات حقوقی و اقتصادی شبکه‌ای از روابط متقابل را ایجاد می‌کرد که پایه‌های ثبات اجتماعی را در یک محیط متکثر مستحکم می‌نمود (BOA, I.MVL.20345/456).

با این حال، همین اسناد شواهد روشنی از وجود تنش‌های ساختاری و بالقوه را نیز در خود دارد. یکی از منابع اصلی اصطکاک، نظام مالیاتی بود که بر پایه تمایزات مذهبی عمل می‌کرد. افزایش مالیات سرانه یا جزیه که بر ذمیان (اهل کتاب) وضع می‌شد، گاه به ناراضی‌ت و تنش

می‌انجامید و روابط میان حاکمیت و جوامع غیرمسلمان را خدشه‌دار می‌کرد (Heyd, 1960). علاوه بر این، رقابت بر سر منابع محدود شهری مانند آب، املاک و مستغلات یا اختلافات ناشی از تعمیر و توسعه بناهای دینی می‌توانست به سرعت از منازعه‌ای محلی به تنش‌های فرقه‌ای تبدیل شود. اما آنچه در این میان حائز اهمیت است و در اسناد نیز بازتاب یافته، نقش میانجی‌گرانهٔ نخبگان دینی محلی است. در بسیاری از موارد، علمای مسلمان با استفاده از نفوذ و اعتبار خود، برای حل مشکلات جوامع غیرمسلمان وساطت می‌کردند. به‌عنوان نمونه، در واقعه‌ای ثبت‌شده در حدود سال ۱۲۸۰ق. میانجی‌گری یکی از علمای برجستهٔ بیت‌المقدس مانع از اجرای یک تصمیم ناعادلانه توسط مقامات محلی علیه یک کنیسهٔ یهودی شد (Yerasimos, 2010). این موارد نشان می‌دهد که در سطح محلی، علی‌رغم وجود ساختارهای تمایزبخش و پتانسیل تنش، سازوکارهای عرفی و شبکه‌های شخصی مبتنی بر احترام متقابل، اغلب قادر بودند منازعات را پیش از آنکه به سطح سیاسی و بین‌المللی کشیده شوند مدیریت و مهار کنند. در نتیجه، اسناد محکمهٔ شرعیهٔ بیت‌المقدس، روایت کلان سیاسی شدن روابط را با نشان دادن پیچیدگی‌های زندگی روزمره و تعادل ظریف میان همکاری و تضاد، تکمیل و متعادل می‌سازند.

۳-۵. تأثیر رشد ملی‌گرایی بر روابط سنتی بین‌الادیانی

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، در حالی که بیت‌المقدس همچنان درگیر رقابت‌های ژئوپلیتیک قدرت‌های اروپایی بود، ظهور و رشد ایدئولوژی‌های مدرن ملی‌گرایی لایه‌ای جدید و بنیادین از پیچیدگی را بر روابط بین‌ادیانی افزود. این پدیده ساختار سنتی روابط اجتماعی شهر را که قرن‌ها بر اساس تمایزات و وفاداری‌های دینی ذیل نظام ملت عثمانی سازمان یافته بود به چالش کشید و به تدریج دگرگون ساخت. ظهور ملی‌گرایی عربی و صهیونیسم به‌عنوان دو گفتمان سیاسی نوظهور، خطوط جدیدی از هویت و تضاد را ترسیم کرد که دیگر صرفاً دینی نبود، بلکه قومی، زبانی و سرزمینی بود. چنین تحوّل وفاداری‌های سنتی را تحت‌الشعاع قرار داد و روابط بین جوامع مسلمان، مسیحی و یهودی را در مسیری بی‌سابقه و تنش‌زا قرار داد و هویت سیاسی شهر را برای همیشه تغییر داد (Pratt, 2022).

تا پیش از این دوره، هویت در بیت‌المقدس عمدتاً از طریق وابستگی دینی تعریف می‌شد؛ فرد یا مسلمان بود یا مسیحی (از فرقه‌های مختلف) و یا یهودی. این جوامع، ضمن حفظ هویت مجزای خود، در چارچوب امپراتوری مشترک و از طریق تعاملات روزمرهٔ اقتصادی و اجتماعی، نوعی

همزیستی عمل‌گرایانه را تجربه می‌کردند (Manna, 1999). با این حال، با گسترش آموزش مدرن، افزایش ارتباطات با اروپا و تضعیف اقتدار عثمانی، ایده‌های ملی‌گرایانه در میان نخبگان محلی نفوذ کرد. در میان بخشی از نخبگان مسلمان و مسیحی عرب‌زبان، آگاهی از یک هویت مشترک عربی فارغ از دین شکل گرفت. این جنبش که در ابتدا ماهیتی فرهنگی و ادبی داشت، به سرعت ابعاد سیاسی یافت و خواستار استقلال یا خودمختاری بیشتر از حاکمیت ترک‌های عثمانی شد. در این چارچوب جدید، یک مسیحی عرب‌زبان می‌توانست خود را از نظر سیاسی به یک مسلمان عرب‌زبان نزدیک‌تر از یک مسیحی یونانی یا اروپایی حس کند. این تغییر در محور هویت، ائتلاف‌های جدیدی را ممکن ساخت و شکاف‌های سنتی را کم‌رنگ کرد، اما در عین حال، تنش جدیدی را میان هویت عربی نوظهور و هویت اسلامی یا عثمانی رسمی ایجاد نمود (Somel, 2001).

همزمان، جنبش صهیونیسم در اروپا به‌عنوان یک ایدئولوژی ملی‌گرایانه یهودی، با هدف ایجاد یک خانه ملی برای مردم یهود در فلسطین، شروع به فعالیت کرد. با آغاز موج مهاجرت‌های یهودیان اروپایی (علیا) به فلسطین و بیت‌المقدس در اواخر قرن نوزدهم، جمعیت و ساختار اجتماعی شهر به تدریج دگرگون شد (Ze'evi, 1996).

این مهاجران، برخلاف جامعه یهودی سنتی و مستقر در شهر (السفاردیم)، حامل یک برنامه سیاسی مشخص و یک هویت ملی سکولار بودند که بافت سنتی روابط را برهم می‌زد. رقابت بر سر خرید زمین و منابع، به‌سرعت از مسئله‌ای اقتصادی به منازعه‌ای ملی تبدیل شد. این وضعیت واکنش متقابل ملی‌گرایان عرب را برانگیخت و به ایجاد شکافی عمیق میان جامعه عرب (مسلمان و مسیحی) و جامعه یهودی (به‌ویژه مهاجران جدید) منجر شد (فریدمن، ۱۴۳۰ق.). بدین ترتیب، هویت یهودی که پیش‌تر صرفاً مقوله‌ای دینی در کنار سایر ادیان بود، به‌طور فزاینده‌ای با یک پروژه سیاسی ملی‌گرایانه پیوند خورد. این فرایند نهادهای آموزشی را نیز به ابزاری برای ترویج این هویت‌های ملی رقیب بدل کرد؛ مدارس آلیانس به ترویج فرهنگ فرانسوی و هویت یهودی مدرن می‌پرداختند (Ben-Arieh, 1984)، در حالی که مدارس اسلامی و مسیحی به کانون‌هایی برای تقویت هویت عربی تبدیل شدند. در نهایت، این تلاقی ملی‌گرایی‌ها روابط سنتی بین‌ادیانی را از هم گسست و منازعه بر سر بیت‌المقدس را از یکرقابتی فرقه‌ای یا ژئوپلیتیک امپراتوری‌ها به درگیری ملی بر سر حاکمیت و سرزمین تبدیل کرد که پیامدهای آن تا به امروز ادامه دارد.

۶. نتیجه‌گیری

تحلیل تحولات فرهنگی و سیاسی بیت‌المقدس در دوره عثمانی نشان می‌دهد که روابط بین‌ادیانی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین هویت شهر، نقشی دوگانه و متغیر در شکل‌دهی به سرنوشت سیاسی آن ایفا کرده است. این پژوهش که با هدف تبیین چگونگی تأثیر این روابط بر هویت سیاسی شهر انجام شد، به این پاسخ دست یافت که این مناسبات از ابزاری کارآمد برای تثبیت حاکمیت امپراتوری در دوره کلاسیک به عاملی برای بی‌ثباتی و بین‌المللی شدن منازعه در دوره متأخر تبدیل شد. در سده‌های نخستین حاکمیت عثمانی، نظام ملت با اعطای خودمختاری به جوامع دینی و ادغام آن‌ها در ساختار حقوقی و اقتصادی واحد که محکمه شرعیه نماد آن بود، به تثبیت نظم و مشروعیت دولت مرکزی کمک شایانی می‌کرد. در این چارچوب، روابط بین‌ادیانی عمدتاً در سطح محلی و از طریق سازوکارهای درونی امپراتوری مدیریت می‌شد و هویت سیاسی شهر هویتی درون‌امپراتوری و تعریف‌شده ذیل حاکمیت استانبول بود؛ اما در قرن نوزدهم، با تضعیف دولت مرکزی و تشدید نفوذ قدرت‌های اروپایی، همین روابط به نقطه‌ضعف ساختاری امپراتوری و بستری برای مداخله خارجی بدل گشت. حمایت از اقلیت‌های دینی به ابزاری سیاسی در دست روسیه و فرانسه برای پیشبرد اهداف ژئوپلیتیک تبدیل شد و منازعات محلی بر سر اماکن مقدس را به بحران‌های بین‌المللی مانند جنگ کریمه ارتقا داد. در این دوره، هویت سیاسی بیت‌المقدس از کنترل انحصاری عثمانی خارج شد و به موضوعی در عرصه سیاست جهانی بدل گشت.

این یافته‌ها فرضیه اصلی تحقیق را که بر گذار هویت سیاسی بیت‌المقدس از مسئله داخلی امپراتوری به کانون منازعه بین‌المللی تأکید داشت، به‌طور کامل تأیید می‌کند. شواهد ارائه‌شده نشان داد که این گذار در سه سطح موازی رخ داد: نخست، در سطح دیپلماتیک که کنسولگری‌ها به مراکز اعمال نفوذ و مراجع موازی با حاکمیت عثمانی تبدیل شدند؛ دوم، در سطح فرهنگی که عرصه آموزش با تأسیس مدارس میسیونری و واکنش دولت با تأسیس مدارس مدرن دولتی (رشدیه و ایدادی) به صحنه رقابت هویتی برای کنترل نسل جدید بدل شد؛ و سوم، در سطح اجتماعی که ظهور ایدئولوژی‌های ملی‌گرایانه عربی و صهیونیسم در اواخر دوره، وفاداری‌های سنتی دینی را تحت‌الشعاع قرار داد و خطوط جدیدی از تضاد سیاسی-سرزمینی را ترسیم نمود. این تحولات در مجموع، ساختار سنتی روابط بین‌ادیانی را از هم گسست و بیت‌المقدس را به نقطه‌ای تبدیل کرد که در آن، منافع محلی، منطقه‌ای و جهانی به شکلی انفجاری با یکدیگر تلاقی می‌کردند.

پیامدهای این تحول تاریخی عمیق و پایدار بوده و درک آن برای فهم ریشه‌های منازعات سیاسی و هویتی معاصر در بیت المقدس ضروری است. میراث دوره عثمانی متأخر، شهری را به جای گذاشت که هویت آن به‌طور برگشت‌ناپذیری با سیاست بین‌الملل گره خورده است. رقابت بر سر حاکمیت، کنترل اماکن مقدس و روایت‌های تاریخی که در قرن نوزدهم شکل گرفت، چارچوب اصلی منازعه در قرن بیستم و پس از آن را پایه‌ریزی کرد. بیت المقدس همچنان در تقاطع حساس سیاست داخلی جوامع ساکن در آن و مداخلات و منافع قدرت‌های جهانی قرار دارد و هر تحول محلی در آن پتانسیل تبدیل شدن به بحرانی منطقه‌ای یا بین‌المللی را حفظ کرده است. بنابراین، مطالعه این دوره نه تنها یک کاوش تاریخی بلکه کلیدی برای تحلیل پویایی‌های پیچیده و اغلب پرتنش شهری است که سرنوشت آن همچنان در میانه هویت‌های رقیب و سیاست‌های جهانی در نوسان است.

منابع

الف) عربی

- کوپرلی، محمد فؤاد (۱۹۹۵). قیام الدولة العثمانية، ترجمة أحمد السعيد سليمان، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- برکه، محمد یوسف. (۲۰۰۸). المدارس القديمة في القدس في العهد العثماني، عمان: دار يافا العلمية للنشر والتوزيع.
- التميمي، كامل جميل. (۱۹۹۳). ولاية بيروت في عهد السلطان عبد الحميد الثاني، القسم الجنوبي: متصرفية القدس الشريف، عمان: مكتبة كامل، ۲ مجلد.
- التميمي، محمد عدنان. (۱۹۸۰). المدارس في بيت المقدس في العصر العثماني، دمشق: دار طلاس.
- الحوت، بيان نويهض. (۱۹۹۱). القيادات والمؤسسات السياسية في فلسطين ۱۹۱۷-۱۹۴۸، بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية.
- الخالدي، وليد (۲۰۰۲). كتاب القدس، بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية.
- العسلي، كامل جميل. (۱۹۸۱). اجدادنا في ثرى بيت المقدس، عمان: الجامعة الاردنية.
- العمرى، اكرم. (۲۰۲۲). التعليم في فلسطين في العهد العثماني، عمان: دار البشير.
- غوانمه، يوسف درويش. (۱۹۸۲). تاريخ نيابة بيت المقدس في العصر المملوكي، عمان: دار الفكر للنشر والتوزيع.

فريدمن، يتسحاق. (١٩٣٠ق). اليهود في القدس في العهد العثماني، ترجمة سعيد عبود، بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية.

كوثراني، وجيه. (٢٠٠٤). السلطة والمجتمع والعمل السياسي: من تاريخ الولايات العثمانية في بلاد الشام، بيروت: دار الطليعة للطباعة والنشر.

المحاميد، محمد أكرم. (١٩٩٥). القدس الشريف في العهد العثماني، عمان: مكتبة الكتاب.

محي الدين، عبداللطيف. (١٩٩٩). «إجازة علمية من شيخ علماء القدس الشريف». مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق، ٧٤(١)، ٧١-٨٨. <https://arabacademy-sy.org>

متي، أحمد (٢٠٠٩). تاريخ المدارس الإسلامية في فلسطين التابعة للحكم العثماني، بيروت: دار الانتشار العربي.

ب) اسناد بايگاني

آرشيو نخست وزيرى عثمانى، استانبول (BOA):

A.DVN.MHM.d (456)

BOA.MKT. (13/7)

Evkaf Nezareti (EVK), Yılı (Yz) (123)

Hatt-ı Hümayun, No. 783, (1290 AH / 1873 AD)

Maliye Nezareti Defterleri, No. 512 (1300 AH / 1883 AD)

MF.MKT (789/56)

Şurâ-yı Devlet, No. 112, (1295 AH / 1878 AD)

Tapu Defterleri, No. 152, (1278 AH / 1861 AD)

Y.MTV. (78/123)

اسناد محكمه شرع بيت المقدس (Sijill al-Mahkama al-Shar'iyah al-Qudsiyya):

دفتر ٣٠، سند ١١٥.

دفتر ٦٩، صفحة ١٠٢ (سال ١١٦٠ق. / ١٧٤٧م.).

(Ferman (F) 7 / 150)

References

Al-'Asafī, K. J. (1981). *Ajdādunā fī tharā Bayt al-Maqdis*, al-Jāmi'ah al-Urdunīyah. [In Arabic].

Al-Ḥūt, B. N. (1991). *al-Qiyādāt wa-al-mu'assasāt al-siyāsīyah fī Filasṭīn 1917-1948*, Mu'assasat al-Dirāsāt al-Filasṭīnīyah. [In Arabic].

Al-Khālīdī, W. (2002). *Kitāb al-Quds*, Mu'assasat al-Dirāsāt al-Filasṭīnīyah. [In Arabic].

Al-Mahāmīd, M. A. (1995). *al-Quds al-Sharīf fī al-'ahd al-'Uthmānī*, Maktabat al-Kuttāb. [In Arabic].

Al-Tamīmī, K. J. (1993). *Wilāyat Bayrūt fī 'ahd al-Sultān 'Abd al-Ḥamīd al-Thānī, al-qism al-janūbī: Mutasarriḥiyat al-Quds al-Sharīf*, Vols. 1-2, Maktabat Kāmil. [In Arabic].

Al-Tamīmī, M. 'A. (1980). *al-Madāris fī Bayt al-Maqdis fī al-'aṣr al-'Uthmānī*, Dār Ṭalās. [In Arabic].

Al-'Umarī, A. (2022). *al-Ta'līm fī Filasṭīn fī al-'ahd al-'Uthmānī*, Dār al-Bashīr. [In Arabic].

- Barakah, M. Y. (2008). *al-Madāris al-qadīmah fī al-Quds fī al-'ahd al-'Uthmānī*, Dār Yāfā al-'Ilmīyah lil-Nashr wa-al-Tawzī'. [In Arabic].
- Ben-Arieh, Y. (1984). *Jerusalem in the 19th Century: The Old City*, New York: St. Martin's Press.
- Burgoyne, M. H. (1987). *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*, London: British School of Archaeology in Jerusalem and World of Islam Festival Trust.
- Cengiz, A. (2020). "Kudüs-i Şerif İdadî Mektebi (1890-1913)" *History Studies International Journal Of History*, 12(1), 103-124. <https://doi.org/10.9737/hist.2020.822>
- Cohen, A. (1984). *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press, First Edition.
- Doumani, B. (1995). *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley: University of California Press.
- Findley, C. V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press.
- Fortna, B. C. (2002). *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press.
- Friedman, Y. (2008). *al-Yahūd fī al-Quds fī al-'ahd al-'Uthmānī [The Jews in Jerusalem during the Ottoman era]*, (S. 'Abbūd, Trans.), Mu'assasat al-Dirāsāt al-Filastīnīyah. [In Arabic].
- Ghawānimah, Y. D. (1982). *Tārīkh niyābat Bayt al-Maqdis fī al-'aṣr al-Mamlūkī*, (2nd ed.), Dār al-Fikr lil-Nashr wa-al-Tawzī'. [In Arabic].
- Heyd, U. (1960). *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford: Clarendon Press.
- Kawtharānī, W. (2004). *al-Sulṭah wa-al-mujtama' wa-al-'amal al-siyāsī: Min tārīkh al-wilāyāt al-'Uthmānīyah fī bilād al-Shām*, (2nd ed.), Dār al-Ṭalīf al-'Arabī lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr. [In Arabic].
- Khalidi, T. (1998). *Jerusalem in the Ottoman Period, 1517-1917*, London: Kegan Paul Press, First Edition.
- Köprülü, M. F. (1995). *Qiyām al-Dawlah al-'Uthmānīyah*, (A. al-Sa'id Sulayman, Trans.), al-Hay'ah al-Miṣrīyah al-'Āmmah lil-Kitāb. [In Arabic].
- Köse, F. B. (2012). *Educational Institutions and Their Role in the Social-Administrative Structure of Ottoman Jerusalem (1872-1908)*, Master's Thesis, Istanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf University.
- Kushner, D. (1986). *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi.
- Little, D. P. (1993). *The History of Jerusalem: The Mamluk Period (1250-1517)*, Princeton: Princeton University Press.
- Mannā, A. (2009). *Tārīkh al-madāris al-Islāmīyah fī Filastīn al-tābi'ah lil-ḥukm al-'Uthmānī*, Dār al-Intishār al-'Arabī. [In Arabic].
- Manna, A. (1999). *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, London: I.B. Tauris.
- Masters, B. (2013). *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Muhyī al-Dīn, A. (1999). "An academic license (ijāzah) from the leading scholar of al-Quds al-Sharif". *Majallat Majma' al-Lughah al-'Arabīyah bi-Dimashq*, 74(1), 71-88. [In Arabic]. <https://arabacademy-sy.org>
- Northrup, L. S. (1987). *From Slave to Sultan: The Career of Al-Mansūr Qalāwūn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Peters, F. E. (1985). *Jerusalem: The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton: Princeton University Press.
- Pratt, C. (2022). "Knowledge Networks and the Power of the Mamluk Ulama of Jerusalem". *Mamluk Studies Review*, 25, 109-138. <https://doi.org/10.6082/msr25>
- Schölch, A. (1993). *Palestine in Transformation, 1856-1882*, Washington: Institute for Palestine Studies.
- Somel, S. A. (2001). *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill.
- Yerasimos, S. (2010). *Lost Capital of an Empire: The History of Istanbul*, London: I. B. Tauris.
- Ze'evi, D. (1996). *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, Albany: State University of New York Press.

